Література

1. Випускники ВНЗ у реальному бізнесі: яких знань і навичок їм бракує? // Вісник Консорціуму із удосконалення менеджмент-освіти в Україні. — 2004. — Лютий. — С. 2—3.

2. *Іляницька О. В.* Проблеми безробіття і трудова міграція українців // Актуальні проблеми економіки. — 2005. — № 8 (50). — С. 167—172.

3. *Лесин В.* Працевлаштуванню молоді особливу увагу // Соціальний захист. — 2003. — № 2. — С. 23—25.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2008

УДК 94 (477.5)

С. М. Журман, аспірант
кафедри історії економічних вчень
та економічної історії,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

«РЕМІСНИЧЕ ПОЛОЖЕННЯ» 1785 РОКУ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ЦЕХОВІ ТОВАРИСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Ремісничі товариства протягом кількох століть виробляли різнорідну продукцію задовольняючи попит населення. У XVIII ст. вони почали занепадати за багатьох причин. Однією з них було запровадження законодавчою владою різноманітних «антицехових» правових актів. У статті аналізується нормативний зміст «Ремісничого положення». Організаційні нововведення, збільшення підконтрольності товариств від органів місцевого врядування, кількісне зростання оподаткування ремісників, що негативно позначилися на цілісності цехового устрою.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: ремісничі товариства (об'єднання), цехові привілеї, Ремісниче положення, законодавчо-нормативний акт, органи місцевого врядування (магістрати, ратуші), організаційні нововведення, штрафні санкції.

Історико-економічні дослідження особливостей формування національного промислового виробництва мають тісний і невід'ємний зв'язок з надбаним Україною досвідом. Аналіз історичної спадщини передбачає розгляд тих нормативно-правових документів, що визначали економічно-еволюційний розвиток тогочасної промисловості країни.

Протягом XVIII ст. на території Лівобережної України, під впливом централізованого керування російської влади, відбува-

© С. М. Журман, 2008

лося будівництво фабрик і заводів, що першочергово спеціалізувались на військову галузь. Це позитивним чином не позначилося на якісне покращення українського промислового виробництва та структуризації економіки, яка б відповідала національним інтересам. Постала необхідність не тільки певної її реструктуризації, а й нормативної підконтрольності над вже існуючими виробничими осередками, якими були цехові товариства. Одним з таких законодавчих актів було «Ремеслєноє положеніє», видане Катериною II в 1785 році.

Дослідження регулятивних норм даного положення є актуальними, тому що в своєму змісті вони розкривають одну з причин занепаду цехового устрою. За ними, з одного боку, самоврядування виробничих об'єднань розширювалося, але з іншого, їх діяльність підпадала під контроль існуючих державних структур. Текст «Ремісничого положення» є важливим і в загальному контексті аналізу еволюції ремісничих товариств, адже їх існування закладало основи не тільки до виникнення мануфактур та зародження легкої і харчової промисловості, а й до формування ринкових відносин в Україні.

Аналіз публікацій засвідчує, що причинам занепаду цехового устрою приділялася недостатня увага. Свого часу, досліджуючи ремісничі об'єднання, дану проблему піднімали В. Балушок [1], В. Голобуцький [2], А. Єршов [3], О. Компан [5], А. Лазаревський [6], К. Пажитнов [10], В. Романовський [12], П. Сас [13] та ін. Хоча їх роботи і ґрунтувалися на різних джерелах, у них відсутній розгляд економіко-правових причин, що спричиняли деградацію цехових об'єднань. У працях недостатня увага приділена і різноманітним законодавчим положенням та наслідкам їх впровадження на ремісничі товариства. Авторами однобічно наголошується, що останні занепали за причин внутрішніх суперечок та неспроможністю конкурувати з мануфактурним і фабрично-заводським виробництвом.

Дана стаття ставить на меті, за допомогою архівних документів і публікацій, дослідити вплив «Ремісничого положення» на цехові об'єднання. Передумови його виникнення, ті «вигоди» для ремісників, які обмежували економічний розвиток товариств і ставили їх у залежність від владних структур, шляхом впровадження штрафних санкцій, що поглиблює аналіз причин занепаду цехового устрою.

Пам'яток існування на території Лівобережжя ремісничих об'єднань існує чимало, це і актові книги, і державні переписи, і документи загальнодержавного оподаткування — подимні реєст-

ри, і цехові книги, що являють собою основну джерельну базу їх дослідження.

Процес становлення ремісничих товариств пройшов складний еволюційний шлях. Цеховий устрій, як форма організації виробництва, почав виникати на Лівобережжі ще в кінці XVI — початку XVII ст., за необхідності захисту прав і привілеїв ремісників від свавілля посадових осіб та вироблення якісної, конкурентоздатної продукції. Виробництво останньої, а також кількість цехів та чисельність ремісників залежали від розміру населеного пункту, густоти заселення навколишньої території, базарних та ярмаркових днів.

Акти на затвердження цехів видавалися польським королем і магнатами; після Хмельниччини їх видавали гетьмани, полковники і сотники. Московський уряд документів на заснування нових товариств не видавав, але перезатверджував грамоти видані раніше [3, с. 83]. Утворювала ремісничі об'єднання й міська влада, наділена привілеями магдебурзького права.

Тогочасні цехові товариства являли собою спільноти, що мали відносно самостійний характер. Вони володіли певними правами і привілеями, що були закріплені у відповідних документах: актах, положеннях і постановах міської влади, статутах [1, с. 16]. Останніми регламентувалися: кількість підмайстрів і учнів та строки їх учнівства, об'єм закупівельної сировини, якість продукції, тривалість робочого дня, розмір оплати ремісників [2, с. 89]. На ремісничі об'єднання покладалося певне оподаткування та виконання різноманітних повинностей: охорони своїх міст, будівництво шляхів, налагодження гребель. Цех, будучи своєрідною релігійною організацією, мав свою церкву, каплицю чи ікону в церкві. Кожне товариство мало і свою атрибутику: емблеми з зображенням знарядь праці, прапори, цехову печатку, скриньку, де зберігалися документи та гроші [1, с. 17]. В ремісничому осередку були розподілені обов'язки. Цехмістер стежив за непорушністю «установ», клопотався за майно. Старші товариші розглядали питання вступу та відбування «молодчества». Ключник виконував бухгалтерські функції. Писар вів книги та ділове листування. Підмайстри й учні, під наглядом майстрів, навчалися відповідних ремісничих професій.

При входженні України до складу Російської держави, царський уряд визнавав за цеховими об'єднаннями їх права і привілеї [2, с. 123]. Але, вже наприкінці XVII ст., по більшості міст Лівобережжя проходить процес скасування магдебургій, які були «оберігом» ремісничих об'єднань, що вплинуло на їх розвиток.

Негативно позначилося на цеховому устрою і впровадження положень, виданих Петром I, «Регламентів Головного магістрату» (1721 рік) й указу «Про цехи» (1722 рік). Згідно них обмежувалося самоуправління товариств і відбувався процес їх підпорядкування головному ремісничому урядові та міській раді, що ще більше похитнуло станову та професійну самостійність цехів. До них могли входити представники всіх станів. Для цього потрібно було зробити лише помірний внесок [9, с. 263].

Порушення цехових норм приводило до суперечок і боротьби не тільки між ремісничими товариствами, а й у середині останніх. Майстри і підмайстри сварилися і судилися зі своїми цехмістрами. Набував сили процес майнової диференціації — багаті ремісники, нехтуючи статутом цехів, самовільно збільшували чисельність підмайстрів і учнів, затягували термін їх навчання, використовуючи останніх як безплатну робочу силу [2, с. 91].

Ігнорування цеховими правилами, практична ліквідація привілеїв, призводила до випадків масового виходу ремісників з цехів. Останні зустрічаються ще з кінця XVII ст., але саме на середину XVIII ст. набувають поширеного характеру. Ремісники використовували усякі нагоди, щоб вийти з-під влади свого товариства. З цією метою вони віддавалися під захист різних військових відомств, або, здебільшого, тікали до партачів, на село [4, с. 125]. Це не влаштовувало державні органи міського управління. Втрачався не тільки контроль над їх діяльністю та дармова робоча сила при обов'язкових відпрацюваннях, а й, що саме головне, до казни недораховувалась левова частка податкових надходжень.

Постала необхідність підконтрольного утримання цілісності ремісничих об'єднань. Як наслідок, імператрицею Катериною II, в 1785 році, було видано «Ремісниче положення». В Україні оригіналу даного акту немає. Але з останнього, в ті часи, в зв'язку з широким його впровадженням, було зроблено достатня кількість копій, що збереглись і дають можливість здійснити історико-економічний аналіз тексту та зробити відповідні узагальнення і висновки.

На перший погляд, «Ремісничим положенням о вигодах цехових» впроваджувалися, незалежно від розташування, чисельності і спеціалізації товариств, узагальнені правила в їх існування і «нові привілеї» для ремісників. Адже цехові об'єднання різнилися не тільки в своєму правовому підпорядкуванні та побудові внутрішньої ієрархії, а й у організаційному налагодженні своєї роботи. Даний нормативно-правовий документ, ми можемо, умовно, поділити на три частини. До першої віднести ті положення,

що вже мали практичне застосування і лише потребували певного узагальнення. До другої — ті «цехові вигоди», за якими впроваджувались нові організаційні правила в роботу товариств та зростала їх підконтрольність з боку магістратів та ратуш. І до третьої — нововведення «Ремісничого положення», що чисельно збільшували обов'язкові грошові відрахування ремісничих об'єднань до місцевих бюджетів, негативно позначаючись на цілісності цехового устрою, спричиняючи його руйнацію.

Дійсно, законодавчий акт насичений правовими нормами, що вже мали стале, практичне застосування в цехових об'єднаннях і текст регламенту лише узгоджував існуючі незначні розбіжності. До них можемо віднести такі, як: професійне зростання ремісників, сприяння у лікуванні, допомога при пияцтві, умови надання дозволів працювати в нових товариствах при переїздах тощо. Наприклад, для того щоб підмайстер став майстром, він повинен мати вік не менше двадцяти чотирьох років і вчитись даній професії три роки. По закінченню терміну навчання кандидат був зобов'язаний «надати якісний урок» (продемонструвати) свою роботу. Після її схвальної оцінки від майстрів підмайстер отримував свідоцтво. У випадку провалу, знов повторював даний «іспит» поки не складав, але не частіше одного разу на півроку [11, с. 34]. Умова на отримання звання підмайстра учнями була ідентичною, а строк навчання міг коливатись від трьох до п'яти років [11, с. 35]. Лікування працівника цеху, що захворів у робочий день, лягало на плечі товариства [11, с. 30]. У випадку витрат, спричинених пияцтвом, товариство надавало безвідсоткову грошову допомогу, що ремісник повинен був повернути [11, с. 32—33]. Майстрам, переїхавшим з інших місць, дозволялося працювати в нових об'єднаннях. У підтвердження своєї кваліфікованості вони зобов'язані були надати свідоцтво та практично продемонструвати роботу по професії [11, с. 34]. Ремісникам-майстрам заборонялося примушувати підмайстрів та учнів виконувати роботу «не по ремеслу» [11, с. 34]. Учні платили за навчання своїм майстрам, а підмайстри отримували за роботу грошову винагороду [11, с. 36]. Зазнавала часткової зміни і сама назва ремісничого осередку. Не обов'язково останній мав носити назву «цех», впроваджувалася нова назва «реміснича управа» [11, с. 24].

Негативно вплинули на ремісничі товариства ті частини «положення», що вносили нові організаційні вимоги в роботу цехових об'єднань та збільшували їх підконтрольність від органів місцевого врядування. Так, по-перше, вдовам майстрів, які, зрозуміло, не мали достатньої виробничої практики, дозволялося не

тільки продовжувати справи померлих чоловіків, а й набирати до себе учнів [11, с. 34]. З огляду на професійність майбутніх ремісників, вона безперечно була не з найкращих. По-друге, всі цехи населеного пункту повинні були обрати Ремісничого голову [11, с. 25] й у випадку протиріч між товариствами чи в середині останнього повинні були звертатися до нього [11, с. 26]. По-третє, кандидатури переобраних управних старшин (цехмістрів) та старших товаришів необхідно було узгоджувати з магістратом чи ратушею [11, с. 25], що мала приводити їх до присяги [11, с. 26]. Відповідно, з великою ймовірністю можемо припустити, що неодноразовими були випадки, коли виробничі осередки не могли очолити майстри-професіонали, які не влаштовували місцеві органи влади. По-четверте, до цехів повинні були входити всі ремісники того чи іншого населенного пункту, незалежно від їх спеціалізації. Об'єднання мали складатись з однакових спеціальностей, за умов, якщо в місті було не менше п'яти майстрів тієї професії [11, с. 24]. І хоча останнє спричинило занепад цілого ряду ремісничих професій, даний пункт був дещо суперечливим. Так, у цьому ж акті дозволялася ремісниче діяльність поза межами товариств, за умов підтвердженої майстрам роботи та обов'язкових зборів в управу [11, с. 32—33]. По-п'яте, в «положенні» була прописана заборона ремісникам інших держав вступати до цехів [11, с. 25], що позбавляло об'єднання практично залучати в виробництві досвід закордонних майстрів.

Важливе місце в тексті «Ремісничого положення» посідають питання чисельного зростання грошових відрахувань товариств до органів місцевого врядування. Відомо, що об'єми оподаткування залежали від прибутковості самих ремісничих об'єднань, котрі з року в рік знижувалися за причин низької конкурентоздатності цехової продукції в порівнянні з розвинутою мануфактурною та фабрично-заводською. Так, Афанасій Шафонський, що в 1783—1784 роках складав топографічні дані Чернігівського намісництва, писав: «Словом сказать Малая Росия весьма бедна ... съ великою нуждою можно какую-нибудь порядочную ремесленную вещь получить» [11, с. 21]. Враховуючи недопустимість заниження податкових надходжень до місцевих бюджетів, «Ремісничим положенням» впроваджувались нові «правила» в роботу цехових товариств. Їх ігнорування зводилися до застосування різноманітних штрафних санкцій.

Частина з пунктів законодавчого акту, що відображала фінансову сторону наповнення «цехової скриньки», беззаперечно мала позитивно вплинути на роботу ремісничих товариств. Наприклад,

за жалобу несправедливу вводилася пеня в розмірі двадцять п'ять рублів [11, с. 29], за шахрайство, що підтверджувалось двома свідками, — застосовували подвійну пеню [11, с. 39]. Штрафувалися прогули та продаж старих виробів за ціною нових [11, с. 40].

Але дотримання окремих норм «положення» не було можливим. Вони не тільки не вкладалися в рамки цехово-виробничої системи, а й деградаційно позначалися на сталих внутрішніх укладах товариств. Наприклад, заборонялося бити [11, с. 31] і виганяти учнів [11, с. 36]. Ремісників, що вели себе на сході товариства непристойно, не тільки штрафували, а й виганяли з цеху терміном на один рік [11, с. 39], що, безумовно, позначалося на кількості виготовленої продукції. На членів ремісничих об'єднань покладали обов'язки, виконання яких потребувало і постійного їх відриву від виробництва. Так, «під острахом пені» цехмістра зобов'язували приймати участь у засіданнях міської думи та говорить про «недостатки» і «нужди» товариства [11, с. 25], а підмайстри не тільки повинні були ходити за управними справами до органів міського управління, не перекладаючи даний обов'язок на інших, а й не мали права, без дозволу управного старшини (цехмістра), від'їжджати з міста більше чим на добу [11, с. 27].

І хоча розмір «пені» за порушення нормативно-правового акту [11, с. 41] та кількісний об'єм оподаткування до казни [11, с. 42] раз на рік визначали самі товариства, у випадку надмірного їх заниження, магістратам і ратушам «дозволялося робить стягнення з цехів» [11, с. 42]. Відповідно «цехова скринька» починала наповнюватись за рахунок грошових стягнень від ремісників, що підривало цілісність самих товариств.

Цехові об'єднання зобов'язували читати «Ремісниче положення» своїм ремісникам кожні чотири місяця [11, с. 28], а контроль за його виконанням покладався на органи міського управління — магістрати і ратуші [11, с. 42].

Таким чином, на основі здійсненого аналізу документів і публікацій ми можемо зробити висновок, що занепад ремісничих товариств був спричинений скоріше цілеспрямованим правовим впливом ніж економічними нововведеннями. Дійсно, науково-технічний прогрес у мануфактурному і фабрично-заводському виробництві, знижували конкурентоздатність цехової продукції. Але, не потрібно забувати, що ремісники прагнули вступити до товариств швидше за для своєї соціальної захищеності ніж намаганням прогресивно покращити якість виробленої продукції. На початку ж XVIII ст. законодавчими документами знищуються «магдебургії», під опікою яких знаходилося більшість тогочасних

ремісничих товариств, а згодом практично ліквідовуються привілеї самих членів цих об'єднань.

Враховуючи недопустимість руйнації товариств за причин масового виходу ремісників з цехів та відповідного зниження податкових надходжень від їх діяльності, законодавчою владою Російської імперії було впроваджене «Ремісниче положення». За ним, поряд з узагальненням існуючих ремісничих «свобод», збільшувалась підконтрольність товариств від органів місцевого врядування, вводилися нові «антицехові» організаційні вимоги та запроваджувались штрафні санкції до ремісників. Відповідно чисельно зростали фінансові відрахування самих товариств до місцевих бюджетів, спричиняючи їх подальшу руйнацію.

Свою роль у занепаді цехового устрою відігравав також і вплив централізованого керування в Російській імперії. Відомо, що в країнах з міцною владою стійкість цехів була значно менша, ніж у країнах, які такої влади не мали [5, с. 198].

Подальше дослідження нормативно-правових документів, що відносились відношення до «врегулювання» роботи ремісничих товариств, сприятимуть мають сприяти у вирішенні питань про генезис національного промислового виробництва, осмисленню еволюції господарської системи та особливостей розвитку ринкових відносин в Україні.

Література

1. *Балушок В. Г.* Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К.: Наукова думка, 1993. — 119 с.

2. *Голобуцький В. О.* Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період: Навч. посіб. — К.: Вища школа, 1970. — 298 с.

3. *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII—XIII ст. / А. Єршов // Записки Ніжинського інституту народної освіти». — Кн. VI. — Ніжин: Нове Село, 1926. — С. 81—125.

4. *Єршов А.* До історії цехів на Лівобережжі XVII—XVIII ст. // Записки Ніжинського інституту народної освіти та науково-дослідної катедри історії культури й мови при інституті. — Ніжин: Держдрукарня, 1929. — Кн. IX. — С. 123—137.

5. *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. — К.: АН УРСР, 1963. — 388 с.

6. *Лазаревський А.* Обозрение Румянцевой описи Малоросии: В 3 т. Т. 1. — Чернигов, Губернская типография, 1866. — 390 с.

7. *Лазаревський А.* Описание старой Малоросии: В 3 т. Т. 2. — К.: Тип. К. Н. Милевского, 1893. — 551 с.

8. *Лазаревський А.* Очерки, заметки и документы по истории Малоросии: В 3 т. Т. 3.– К.: Университетская типография, 1896. — 158 с.

9. *Лановик Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М.* Економічна історія України і світу. — К.: Вікар, 2001. — 477 с.

10. *Пажитнов К. А.* Проблема ремесленных цехов в законодательстве русского абсолютизма. — М.: АН СССР, 1952. — 211 с.

11. Ремесленное положение 1785 года. — ЧІМ. — Інв. № Ал 23-1/510. — 24—42 арк.

12. *Романовский В. А.* Развитие городов Левобережной Украины после воссоединения с Россией (во второй половине XVII века). — М.: АН СССР, 1954. — 312 с

13. *Сас П. М.* Феодальные города Украины в конце XV — 60-х гг. XVI века. — К.: Наукова думка, 1989. — 232 с.

14. *Шафонський А.* Топографическое описание Черниговского наместничества. — К.: Университетская типография, 1851. — 698 с.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2007